

فصل نامه علمی پژوهشنامه تاریخ اسلام
سال دوازدهم، شماره چهل و هشتم، زمستان ۱۴۰۱
مقاله پژوهشی، صفحات ۶۷-۹۰

نقابت سادات در دوره ایلخانان

رحیم کاویانی^۱
علیرضا کریمی^۲

چکیده

برخی اقشار اجتماعی جامعه ایران در دوره ایلخانان مغول دچار تغییر و تحول شدند. سادات یکی از این اقشار بودند که در دوره ایلخانان بر ارزش و اعتبار آنها افزوده شد. ایلخانان، سادات را به لحاظ اجتماعی اشراف جامعه ایران دانسته و برای آنها احترام ویژه‌ای قایل بودند. سادات غالباً شیعه بوده و این امر بیشتر موجب تقرب آنها نزد مغولان می‌شد چرا که شیعیان بیش از سنیان مورد اعتماد مغولان بودند. انتساب برخی کرامات به سادات اعتبار آنها را نزد مغولان دوچندان کرده بود. در این مقاله به این پرسش پرداخته می‌شود که سادات در دوره ایلخانان از چه امتیازات ویژه‌ای برخوردار بودند؟ پژوهش حاضر با استفاده از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و شیوه جمع‌آوری داده‌های کتابخانه‌ای از منابع دست اول تاریخی به بررسی وضع اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و مدیریتی سادات در دوره ایلخانان مغول می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که سادات معاف از مالیات بودند. آنها با حمایت حاکمان ایلخانی به برخی مناصب مهم مدیریتی دست یافته و غالباً متولی و برخوردار از منافع اوقاف بودند. ایلخانان پس از پذیرش اسلام کوشیدند تا با وصلت با سادات ضمن اینکه ابراز پایبندی به اسلام، خود را میراث‌دار بر حق حکومت بر مسلمین جلوه دهند.

کلیدواژه‌ها: ایلخانان، سادات، مغولان، نقابت.

۱. استادیار گروه آموزش معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول). r.kaviani@cfu.ac.i

۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه تبریز. ali_karimi@tabrizu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۰۱/۰۹/۰۳ تاریخ پذیرش: ۰۱/۱۲/۰۳

The Sādāt' Niqābat in the Ilkhanate Period

Rahim Kaviani¹

Alireza Karimi²

Abstract

Some social strata in Iranian society underwent changes and transformations during the Ilkhanate period of the Mongols. The Sādāt were one of these strata whose value and prestige increased during the Ilkhanate era. The Ilkhans considered the Sādāt as the social elite of the Iranian society and held them in special respect. Sādāt were predominantly Shia, which further endeared them to the Mongols because the Shiites were more trusted by the Mongols than the Sunnis. The attribution of certain miracles to the Sādāt doubled their credibility among the Mongols. This article addresses the question of what special privileges the Sādāt enjoyed during the Ilkhanate period. The present study, using a descriptive-analytical research method and library data collection approach from primary historical sources, examines the social, economic, political, and managerial status of the Sādāt during the Ilkhanate period of the Mongols. The findings indicated that the Sādāt were exempt from taxes. With the support of the Ilkhanid rulers, they attained important managerial positions and often held responsibilities and benefits related to endowments. After embracing Islam, the Ilkhans sought to get married with the Sādāt, demonstrating their commitment to Islam and portraying themselves as the rightful inheritors of governing authority over Muslims.

Keywords: Mongols, Ilkhanate, Sādāt, Niqābat.

1. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran (Corresponding Author). r.kaviani@cfu.ac.ir

2. Associate Professor, Department of History, Tabriz University, Tabriz, Iran. ali_karimi@tabrizu.ac.ir

درآمد

پیش از بعثت پیامبر ﷺ احترام به بعضی خاندان‌ها در بین اعراب امری معمول بود. اجداد رسول خدا مانند قصی، هاشم و عبدالمطلب همواره نزد اعراب به‌ویژه قریش مورد احترام بودند چرا که ایشان در سعادت و سرنوشت قریش نقش مهمی داشتند. به همین دلیل همه اعضای این خاندان و از جمله پیامبر ﷺ قبل از بعثت مورد احترام بودند. به دنبال بعثت پیامبر ﷺ، آن دسته از خویشاوندان رسول الله که اسلام پذیرفتند و یا لاقبل به خصومت و دشمنی با ایشان بر نخواستند کماکان در نزد وی و سایر مسلمین مورد احترام بودند. در سیره پیامبر ﷺ صحنه‌های فراوانی از اعزاز و اکرام ایشان نسبت به خویشان و به‌ویژه حضرت علی، حضرت زهرا، امام حسن و امام حسین علیهم‌السلام دیده می‌شود. با رحلت رسول خدا و بحث درباره جانشینی او در سقیفه، دنیای اسلام وارد دوره جدیدی شد. از آن زمان به بعد، مسئله قرابت و خویشاوندی با پیامبر ﷺ معیار تشخیص حق و باطل شد و در نهایت، قریش با استناد به همین موضوع و نقل روایتی از رسول خدا خلافت را به دست آورد. شیوخ قریش به بهانه قرابت توانستند انصار را از خلافت دور کنند. اما وقتی برخی موضوع قرابت بیشتر علی علیه‌السلام با پیامبر ﷺ را پیش کشیدند آنها دست به جعل روایتی دیگر زده و شواهد فراوانی چون واقعه غدیر را نادیده گرفته و به حکومت خود ادامه دادند. گذر زمان باعث فراموشی موضوع قرابت نشد، تا اینکه داعیان عباسی با تکیه بر همین اصل، قیامی بزرگ را برنامه‌ریزی کرده و موفق به سرنگونی دودمان بنی‌امیه شدند. وقتی حکومت بنی‌عباس آغاز شد، بسیاری امیدوار بودند که با ظهور نسل عموی پیامبر ﷺ، عدالت نبوی برقرار شده و دوران تحقیر و ظلم به پایان برسد. اما مدتی بعد مردم دیدند که امیدهایشان به واقعیت تبدیل نمی‌شود. اگرچه از عباسیان ناامید شدند، اما به امید افراد دیگری از خانواده رسول خدا، به خصوص فرزندان علی علیه‌السلام ماندند. از این‌رو نوادگان علی علیه‌السلام پیوسته مورد احترام مسلمین بودند. در زمان خلفای سه‌گانه، علی علیه‌السلام و در زمان خلفای اموی و عباسی فرزندان و نوادگان ایشان موجب

تهدید حاکمان و امید مردم بودند. این دو نوع نگرش، موجب برجسته و شناخته شدن آنها شد. در واقع تهدید و یا توجه خلفا نسبت به سادات و موقعیت آنها ناشی از علاقه و ارادت مسلمین به نسل پیامبر ﷺ بود. این مهم موجب شد تا حکومت‌ها برای کسب مشروعیت بیشتر و یا رفع خطر از خود در مقابل سادات بی تفاوت نباشند. در این نوشتار سعی می‌شود که بر اساس شواهد و اسناد تاریخی به جایگاه اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و مدیریتی سادات بعد از سقوط خلافت به دست مغولان و اشغال سرزمین‌های اسلامی توسط قومی کافر پرداخته شود. تصور غالب این بود که بعد از حمله مغول، سادات منزلت پیشین خود را از دست بدهند، اما از همان روزهای نخستین، مغولان متوجه جایگاه مهم سادات نزد مردم شده، لذا سیاستی متفاوت را نسبت به آنها در پیش گرفتند. بی‌تردید این توجه به سادات دلایل فراوانی داشت که بعضاً به لحاظ ماهیت با آنچه که در گذشته مطرح بود، متفاوت است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی با محوریت بررسی وضعیت اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و مدیریتی سادات در دوره ایلخانان مغول انجام نشده است. بحرانی پور و حاجی آبادی (۱۳۹۷ش) به بررسی «رابطه سادات و حاکمیت مبانی و معیارهای نفوذ سیاسی و اقتدار سادات در حکومت ایلخانان مغول» پرداخته‌اند. در این تحقیق نقش و جایگاه تاریخی سادات در دوره مغول و ایلخانی با انطباقی نسبی با نظریه منزلت، بررسی شده است. عباسی (۱۳۸۱ش) وضع «سادات در ایران دوره مغول» را بررسی کرده است. در مقاله حاضر تلاش می‌شود موضوع نقابت سادات در دوره ایلخانان مغول از جهات مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و مدیریتی مورد بررسی قرار گیرد.

سرآغاز سیادت

در زبان عربی کلمه سید به معنی «آقا» است. اعراب بزرگ طایفه، رجال مطرح و بزرگ را سید می‌خوانند. سیادت پیشینه‌ای بسیار کهن دارد. در اصطلاح سید کسی از

خویشان پیامبر ﷺ است. در صدر اسلام فرزندان هاشم از اجداد رسول الله سید شناخته می‌شدند. برای تمایز بین آنها، سادات را به دو دسته تقسیم کردند: یکی سادات طالبیه که از فرزندان حضرت زهرا علیها السلام و دیگری سادات عباسیه که از فرزندان عباس عمومی پیامبر ﷺ هستند.

سادات و اجتماع

شهرت سادات به زهد و تقوا بر اعتبار آنها نزد مردم می‌افزود. از نظر مردم آنها مقرب درگاه خداوند و مستجاب الدعوه هستند. به نوشته حمدالله مستوفی (۷۹۸)، «شریف ترین قبایل جهان ساداتند؛ سادات قزوین به زهد و ورع و علم و ادب و قطع طمع متحلی‌اند و درویش و توانگر ایشان از طمع به دیگران محترز باشند و رسم سوال در ایشان نیست و از کسب خود خورند و سادات بزرگ مستجاب الدعوه در ایشان بوده‌اند».

در آمدن برخی سادات به کسوت متصوفه باعث نفوذ بیشتر اجتماعی آنها شد؛ چراکه از ابتدای یورش مغولان، تصوف بیش از پیش با استقبال عمومی مردم مواجه شده بود. ورود برخی سادات به کسوت صوفیان جایگاه ویژه‌ای بدان‌ها بخشید. آنها در بین متصوفه ممتاز شدند به گونه‌ای که در نقاطی خانقاه‌هایی ویژه سادات احداث شد (افلاکی، ۹۱۳/۲). سادات نه تنها در بین متصوفه دارای خانقاه ویژه‌ای بودند بلکه در برخی شهرها محلات جداگانه‌ای داشتند (میرخواند، ۱۰۴۸). اعتبار بسیار بالای سادات صوفی در جامعه باعث شد تا از یک طرف اقبال فراوانی از سوی سادات برای ورود به این تشکیلات اجتماعی صورت گیرد و از طرف دیگر موجب شد تا برخی از صوفیان با جعل شجره‌نامه‌هایی خود را منتسب به سادات کنند. ظاهراً در آن روزگار به‌رغم وجود دستگاه رسمی به نام نقابت که یکی از وظایفش بررسی ادعای افراد نسبت به سیادت بود، منتسب شدن به سادات کار بسیار مشکلی نبوده‌است. داستانی در مورد ادعای سیادت علاء الدوله سمنانی نقل شده که مؤید این ادعا است: «چون مرا [اسیر]

به بغداد آوردند از آن کس که مرا داشت بگریختم و لشکر از بغداد برفت و در آن وقت حاکم بغداد، علاء الدین صاحب دیوان بود. آن میر، کس به بغداد باز فرستاد. مرا طلب داشتند ناگاه بگرفتند و آن شب در زندان کردند. یکی در آمد شمعی در دست مرا گفت: بیرون آی بیرون آدمم با ایشان می‌رفتم تا به خانه علاء الدین صاحب دیوان چون در آدمم بر پای خواست و اعزاز کرد و گفت مرحبا یابن رسول الله. گفتم ما انا ابن رسول الله و ما انا سید. گفت عجب تو را هیچ نسبت نیست به سادات. گفتم نه. گفت در زندان به غیر از تو کسی بود گفتم نی. گفت در خواب دیدم امشب رسول را که مرا گفت تو خفته و یکی از فرزندان من در زندان...» (سجستانی، ۲۵-۲۶).

سادات بعضاً از طریق تحصیل علوم دینی بر جاهت و اعتبار خود می‌افزودند. بسیاری از سادات شاگردی اساتید علم دین را پذیرفتند و توانستند به مدارج بالای علمی برسند. بی تردید علمایی که از سادات بودند از منزلت بیشتری نزد شیعیان برخوردار بودند و کرامات فراوانی را به بعضی از آنها نسبت می‌دادند.

سادات و اقتصاد

از آنجا که در اسلام بخشی از خمس به مصرف سادات می‌رسد از زمان عباسیان اسامی سادات در دیوان نقابت ثبت بود. آنها پیوسته مقرری دریافت می‌کردند. در زمان ایلخانان و به‌ویژه غازان خان با احیای سازمان نقابت، مجدداً مقرری آنها برقرار شد. این مقرری از طریق مدیریت نقیب النقباء بین آنها تقسیم می‌شد و تا زمان جلایریان ادامه داشت (نخجوانی، ۱/بخش ۱، ۱۷-۲۲). البته ابن بطوطه (۱/۲۶۱) می‌نویسد که عده‌ای از سادات مستمری می‌گرفتند و عده‌ای دیگر از این موهبت محروم بودند. اما مشخص نیست که این محرومیت برخی از سادات در همه جای ایران بوده یا فقط در نقطه‌ای این‌گونه بوده است. با توجه به آنچه همدانی (مکاتبات رشیدی، ۱۸-۱۹) نوشته، فهمیده می‌شود که سادات فقیر هم وجود داشته‌اند. او داستان سید افضل الدین از اهالی کاشان را می‌نویسد که از عهده مخارج اهل و عیال خود بر نمی‌آید و ناچار به دیوان روی می‌-

آورد. سادات دارای شغل‌های مختلفی بودند (حمدالله مستوفی، ۷۹۷-۷۹۸). سادات در اغلب مشاغل شهری و روستایی حضور داشتند و از آنجا که آنها از زمان منگوقاآن از پرداخت مالیات معاف شده بودند، از وضعیت مالی نسبتاً بهتری برخوردار بودند (همدانی، جامع‌التواریخ، ۸۴۴/۲). برخی از سادات به‌خصوص نقبا معمولاً متولی امور وقفیات بودند و به این جهت یک دهم از کل درآمد و محصولات املاک وقفی را برای خود برمی‌داشتند (نخجوانی، ۲۰۷/۲). بنابراین سادات غالباً به واسطه عواملی چون معافیت مالیاتی، تولید اوقاف، برخورداری از خمس و مقرری سازمان نقابت از رفاه نسبتاً بیشتری برخوردار بودند.

سادات و سیاست

با توجه به اینکه سادات نوادگان پیامبر ﷺ محسوب می‌شدند، بسیاری از مسلمین حکومت را حق آنها دانسته و به‌ویژه از سده دوم هجری تلاش گسترده‌ای کردند تا آنها جایگزین بنی‌امیه شوند. این تلاش سرانجام به نتیجه رسید و عباسیان خلافت را از آن خود کردند. در دوره عباسیان توجه به سادات و تقویت آنها از طریق تأسیس دیوان نقابت افزایش یافت. بعد از سقوط عباسیان نه تنها خدشه‌ای بر اعتبار سادات وارد نشد، بلکه اعتبار آنها افزایش یافت. حکومت مغول در ایران به دلایل مختلف توجه ویژه‌ای به آنها کرد و سادات همچون گذشته از فرصت‌های جدید برخوردار شدند.

سادات در شهرها به‌مثابه نمایندگان حکومت محسوب می‌شدند و نام آنها در صدر مخاطبان دیوان و برتر از قضات ذکر می‌شد (نخجوانی، ۱/بخش ۱، ۱۴۰، ۱۴۵). اعتبار فراوان سادات نزد مردم موجب می‌شد تا رجال سیاسی بکوشند از طریق وصلت با سادات بر نفوذ خود بیفزایند. چنانکه خواجه رشیدالدین فضل‌الله وزیر اولجایتو برای فرزندش غیاث‌الدین همسری از سادات معتبر برگزید. ایلخان مغول همواره عده‌ای از سادات را در اردوهای خود همراه داشت و آنها حتی دارای یورت مستقلی بودند (همان، ۶۳). وزرای سلاطین نیز در احترام به سادات تلاش می‌کردند. چنانکه سید

حسین ترمذی وقتی وارد قونیه شد، وزیر شمس الدین اعظم حسینی، حاکم قونیه و وزیر سلطان غیاث الدین کیخسرو مرید او شدند و حتی وزیر روزی از او درخواست کرد تا جهت تبرک و تیمن لباس وی را بپوشد (افلاکی، ۵۷/۱ - ۵۸).

سادات در امور سیاسی دخالت می‌کردند، شفیع مغضوبان می‌شدند و عفو آنها را از عوامل حکومت درخواست می‌کردند. گاهی نیز آنها اقدام به شورش و قیام علیه حکومت می‌کردند. سادات در بین مردم از اعتبار و احترام فراوانی برخوردار بودند. به همین جهت در مواقعی که مردم از ناحیه عوامل حکومت تحت ظلم واقع می‌شدند، به سادات متوسل می‌شدند. سادات نیز غالباً با میانجیگری بین مردم و عوامل حکومت تلاش می‌کردند تا شرایط را به نفع مردم تغییر دهند. خواسته سادات معمولاً از سوی حکام اجابت می‌شد و این بر محبوبیت سادات در جامعه می‌افزود. گاهی سادات در اعتراض به رفتار برخی عوامل جفاکار حکومت به بالاترین مقام حکومتی نامه نگاشته و از او کمک می‌خواستند. در فقره‌ای سیدی نامه‌ای اعتراضی به وزیر نوشت: «جمعی که پیش از این خر سواری نمی‌دانستند اکنون بر بادپایان رومی سواری می‌کنند و بر اسبان تازی چوگان بازی» (نخجوانی، ۱/بخش ۲، ۴۴۹-۴۵۰). سادات ابزارهای فراوانی در اختیار داشتند تا در صورت عدم اجابت خواسته آنها از سوی حاکم بر او فشار آورند. یکی از ابزارها، قیام علیه حاکم بود. برای مثال در سال ۶۶۳ سیدی شیرازی به نام سید شرف الدین ابراهیم قیام کرد. قیام او بالا گرفت. بسیاری به گرد او جمع شدند؛ چرا که به ایشان اعتقاد ویژه‌ای داشته و برای او کراماتی قائل بودند. نقل کراماتش باعث اقبال بیشتر مردم و ترس مخالفانش از وی می‌شد (میرخواند، ۲۵۲؛ شیرازی، ۱۱۱-۱۱۴).

سادات در برخی از نقاط رسماً از سوی حکومت دارای مناصب قضائی می‌شدند و از این طریق به اجرای عدالت در جامعه می‌پرداختند. برخی از آنها دارای منصب رسمی نقابت بودند و مواجب این منصب را از حکومت دریافت می‌کردند (شیرازی، ۱۶۳). سادات متعددی توانستند در کسوت علمای شیعه به دستگاه حکومتی راه یافته و در برخی مدیریت‌های سیاسی صاحب موقعیت شوند و یا دست کم در راهنمایی

سلاطین و عوامل حکومتی مؤثر باشند. یکی از علمای طراز اول که منصب رسمی نقابت را از هلاکو خان مغول دریافت کرد، سید بن طاوس بود. به جرات می‌توان گفت عمل سیاسی این عالم برجسته زمینه‌ساز ورود علمای دیگر به عرصه سیاسی شد. ایشان در توجیه عمل سیاسی خود می‌گوید که رسول اکرم فتح بغداد را پیش‌بینی کرده بود. این واقعه یکی از نشانه‌های اعجاز ایشان است (ابن طاووس، *اقبال*، ۵۸۶). ایشان همچنین روایتی از امام صادق علیه السلام نقل کرده است که آن حضرت زمان گشایش و نجات امت را هم‌زمان با اضمحلال عباسیان دانسته و وعده داده که در آن زمان یکی از سادات علوی برای اقامه عدل و داد قیام خواهد کرد (همان، ۵۹۸-۶۰۰). او به همین دلیل در حضور هلاکو حاکمیت حاکم عادل کافر را بر حاکم ظالم مسلمان مرجح دانسته بود. بی‌تردید وی راه ورود علمای سادات به دربار را گشود؛ علمایی چون علامه حلی که بر حکومت تأثیر اساسی گذاشتند.

نقابت

سادات به مرور زمان از یک تشکیلات مدیریتی در حوزه‌های سیاسی - اجتماعی برخوردار شدند. این سازمان به نقابت معروف شد. نقابت و نقیب از ریشه «نقب» به معنای شکافتن، سوراخ کردن، راه گشودن، کاویدن و جست‌وجو کردن است (خالقی، ۲۵). در اصطلاح، تعریف‌ها و معانی متعددی برای این واژه‌ها وجود دارد. در یک تعریف، نقیب و نقبا به عنوان رئیس و رؤسای شیعیان در سازمان روحانی-اداری کشور بیان شده است (بیانی، ۶۴۵/۲). در تعریف دیگر، نقیب به معنای سالار و رئیس تعریف شده است (همدانی، *مکاتبات رشیدی*، ۳۵۱/۱). در این مفهوم، هر قوم و طبقه نقیبی داشت. سادات هر منطقه نیز یک نقیب داشتند که با احوال آنها آشنا بود و مقام ریاست و سروری را بر عهده داشت. نقبا نیز سالاری به نام «نقیب النقا» داشتند که گاهی با نام‌های دیگری مانند سیدالسادات (ابن بزاز، ۳۲۳)، جناب نقابت پناه (نخجوانی، ۱/بخش ۱، ۱۴-۱۹) و سیدالنقا (ابن بزاز، ۱۳۷۶، ۱۱۲۲) نیز شناخته می‌شدند.

نقابت به عنوان یک مقام و منصب دیوانی برای اولین بار در زمان خلافت مستعین عباسی (۲۴۸-۲۵۲) تأسیس شد. این تصمیم به دستور خلیفه عباسی اتخاذ شد. بنابر گفته‌ها، دلیل این دستور، حفظ و تأمین حرمت سادات بود. در آن زمان، ترکان که بسیاری از مناصب دیوانی و کشوری را در دست داشتند، به دلیل غرور زیاد، به سادات احترام نمی‌گذاشتند و سادات نیز برای دفاع از حقوق خود توهین و تحقیر ترکان را تحمل می‌کردند. بنابراین، خلیفه مستعین عباسی به پیشنهاد ابو عبدالله حسین بن احمد بن عمر بن یحیی بن حسین بن زید بن علی بن الحسین علیه السلام، او را به عنوان نقیب منصوب کرد. وی مقرر کرد که از آن پس تمام سادات برای استیفای هر نوع حقی از حقوق دیوانی و غیره، تنها به ایشان مراجعه کنند (طبری، ۱۵۰/۹). تأسیس این دیوان شاید از آن روی بود که سادات علوی رقبای سیاسی خاندان عباسی بوده و خلافت عباسی پیوسته از ناحیه آنها در خطر بود. مستعین با تأسیس این دیوان به نوعی علویان را در امر حکومت مشارکت داد تا از این طریق برای حکومت خود مشروعیت بیشتری کسب کند و تا حدودی نیز علویان را خرسند کند. برای درستی این ادعا می‌توان به شورش ابوالحسن یحیی عموی نقیب در شهر کوفه علیه خلیفه عباسی اشاره کرد (ابوالفرج اصفهانی، ۵۰۷). اگرچه این شورش به شدت سرکوب و رهبر آن نیز کشته شد، اما این شورش یک تهدید جدی برای خلافت عباسی به حساب می‌آمد. این دیوان در ادوار بعد نیز به حیات خود ادامه داد و حتی بعد از سقوط عباسیان در ۶۵۶ رؤسای آن همچنان به عنوان نقیب و نقیب‌النقبا از سوی حاکمان و سلاطین وقت منسوب شده و مورد اعتبار و احترام آنها بودند.

در کتاب ماوردی (۹۶)، هدف اصلی این دیوان، حفظ و حمایت از حریم سادات ذکر شده است. وظیفه نقیب در این دیوان، جلوگیری از تسلط غیرسادات بر سادات بود. نقیب مسئول سادات منطقه خود بود و موظف بود تا مشکلات مالی، سیاسی، اجتماعی و قضایی آنها را رفع کند. اولین وظیفه او، حفظ و حمایت از جامعه سادات بود تا هیچ کس به طور نادرست خود را جزو این جامعه قلمداد نکند. برای انجام این کار، نقیب

باید در امور رجال و سلسله نسب سادات مسلط می‌بود. همچنین از وظایف وی اداره دارالسیاده بود (نخجوانی، ۱/بخش ۱، ۲۰۴-۲۰۵). با توجه به اینکه نقبا به دلیل داشتن شغل نقابت از وضعیت مناسب اقتصادی برخوردار می‌شدند، این شغل بسیار وسوسه انگیز بود. در حقیقت، صاحبان این شغل غالباً متولی اوقاف بودند و عشر درآمد اوقاف نیز به آنها می‌رسید (همان، ۲۰۷).

ساختار و جایگاه نقابت در دوره ایلخانان

با حمله چنگیز در سال ۶۱۶، اوضاع ایران کاملاً به هم ریخت. همه افراد و دیوان‌ها برای مدتی اعتبار و امنیت خود را از دست دادند. از این‌رو همه از شریف و وضع ممکن بود طعمه تیغ مغول‌ها شوند. این روند با شدت و ضعف تا زمان منگوقاآن ادامه داشت. با این حال قبل از حکومت منگوقاآن، مغولان در زمان فتوحات، منزلت سادات و در رأس آنها نقبای سادات را کم و بیش در نظر می‌گرفتند. برای مثال، در بخارا با وجود اینکه بیشتر مردم قتل عام شدند، سادات و نقبای آنها از مرگ نجات پیدا کردند (خواندمیر، ۲۸/۳). در زمان منگوقاآن نیز بنا به میل ایشان امرا و فرماندهان مغول در برخورد با سادات و نقبای ایشان رفاه حال ایشان را مد نظر داشتند (جوینی، ۲۰۰/۱). منگو همچنین سادات را از پرداخت مالیات معاف کرده بود (همدانی، جامع‌التواریخ، ۸۴۴/۲).

هلاکو نیز از همان بدو ورود به ایران موضعی ملایم و دوستانه نسبت به شیعیان امامی اتخاذ کرد. با توجه به احترام و اعتبار بالای سادات نزد شیعیان، نظر هلاکو نیز نسبت به سادات مساعد شد. بعد از فتح بغداد، هلاکو منصب نقابت را به علی بن طاووس سپرد. او یکی از علمای بزرگ و مشهور شیعه در زمان خود بود و پذیرش این منصب توسط او، اهمیت و توجه مغولان به سادات را نشان می‌دهد. در زمان مستنصر عباسی، بارها از او درخواست شده بود تا مقام نقابت را بپذیرد، اما او نپذیرفت. در حالی که او درخواست هلاکو برای پذیرش این منصب را پذیرفت (ابن طاووس، کشف

هلاکو برای تعیین نقبا در مناطق مختلف، به طور مستقیم حکم‌های مربوطه را صادر می‌کرد. به عنوان مثال، او عالم و سیدی دیگر به نام محمد بن سید عزالدین را به عنوان نقیب فراتیه (جزیره) منصوب کرد (مدرسی تبریزی، ۱۸۷/۵). نقبای دیگری نیز توسط هلاکو برای نقابت در مناطق مختلف منصوب شدند. با توجه به اینکه هلاکو و جانشینانش (به جز احمد تکودار) همگی کافر بودند، این انتصاب و پذیرش احکام آنها از سوی نقبا پرسش برانگیز بود که آیا این پذیرش می‌توانسته حجت شرعی داشته باشد؟ درباره سیدبن طاووس که منصب نقابت را از هلاکو دریافت کرد، ابن طقطقی (۱۹) می‌نویسد که پس از تصرف بغداد توسط هلاکو، او از علمای شیعه درخواست کرد که به مستنصریه بیایند. سپس از آنها سؤال شد که آیا حاکم کافر عادل برتر است یا حاکم مسلمان ظالم؟ در ابتدا، علما سکوت کردند، اما سپس رضی الدین علی بن طاووس سکوت را شکست و اظهار داشت که حاکم کافر عادل بر حاکم مسلمان ظالم برتر است. سایر علما نیز پس از او به همین نظر پیوستند. به نظر می‌رسد حضور شیعیان در دربار ایلخانان غیر مسلمان مبتنی بر این فتوا بوده‌است (ترکمنی آذر، ۲۵۷). یکی از دلایلی که برای این فتوا بیان شده قاعده تقیه است (کریمی و اصفهانیان، ۱۰۵-۱۰۶). یکی از دلایل مهم صدور این فتوا، نظر قدیمی و معمول در ادبیات مذهبی شیعه بود. شیخ مفید، شیخ طوسی، سید مرتضی علم الهدا و دیگران، ورود علمای دین به دستگاه سلطان جائر را نه تنها بی‌اشکال، بلکه در شرایطی توصیه کرده‌اند. آنها اعتقاد داشتند که داشتن این مناصب در دستگاه جور، در واقع ولایت نه از سوی حاکم جائر، بلکه از سوی امام عصر علیه السلام است (همان).

در نظر ایلخان بی‌شک ایرانیانی چون خواجه نصیرالدین طوسی و عظاملک جوینی نقش مؤثری در افزایش اعتبار و منزلت سادات داشتند. در بخشی از دوره هلاکو، حکومت بغداد به عظاملک جوینی واگذار شد. در آن زمان سادات در بغداد چنان منزلتی یافته بودند که دستخط آنها از اعتبار و وجاهت قانونی برخوردار بود (شیرازی،

۶۰-۵۹/۱). بسیاری از سادات در آن دوره از دیوان، مقرری دریافت می‌کردند و مسئولیت توزیع مقرری بین آنها با نقیب النقباء بود (نخجوانی، ۱/بخش ۱، ۱۷-۲۲). بی-تردید وجوه معتابیهی که توسط نقیب النقباء بین سادات توزیع می‌شد، وسوسه انگیز بود. این عامل خود یکی از دلایل تحقق انسجام و اتحاد بین سادات و نقیب النقباء بود که موجب قدرت هرچه بیشتر آنها می‌شد.

همه ایلخانان کم و بیش متوجه اهمیت جایگاه و منزلت سادات نزد مسلمین بودند و لذا در انتصاب افراد مناسب بر منصب نقابت سادات کوتاهی نمی‌کردند. در زمان اباقا نیز سادات مورد توجه قرار گرفتند و از حقوق آنها دفاع شد. حتی چنانچه پیشتر حقی از سیدی تضحیح شده بود، اباقا حکم به احقاق آن داد (شیرازی، ۱/۲۳۰). او در انتصاب افراد مناسب برای منصب نقابت بی تفاوت نبود. به عنوان مثال، در سال ۶۷۲، نجم الدین علی بن موسوی را به عنوان نقیب در سامرا منصوب کرد (عزوی، ۱/۲۸۲).

پس از فوت اباقا و پیش از آغاز حکومت غازان خان، چند ایلخان به قدرت رسیدند که دوره سیاسی کوتاهی داشتند. با وجود اینکه در میان آنها ارغون، گیخاتو و بایدو مسلمان نبودند، با این حال آنها نیز به حمایت از سادات و نقباء پرداختند (شیرازی، ۱/۲۳۱، ۲۴۷-۲۴۸).

ایلخانان در حفظ حرمت و احترام به نقباء و تقویت جایگاه آنها تلاش می‌کردند. برای مثال، غازان خان پس از اسلام‌پذیری، به سادات توجه ویژه‌ای داشت «و از آن تاریخ باز دوستی او با اهل بیت نبوت علیهم السلام زیادت شد و همواره جهت سبیل الحاج مددها می‌فرماید و مزار خاندان را زیارت کند و نذرها پذیرد و فرستد و سادات را عزیز و محترم دارد و صدقات و ادرارات در حق ایشان فرماید.... فرمود تا در تبریز و دیگر ولایات چون اصفهان و شیراز و بغداد و امثالهما دارالسیاده سازند...» (همدانی، جامع‌التواریخ، ۲/۱۵۳۸). مقام نقیب در نظر غازان خان تا حدی بود که او در برخی موارد فرمان‌های نقابت را به دست خود تسلیم نقیب می‌کرد. به عنوان مثال، سید طاهر، نقیب مشهد، فرمان نقابت خود را از دست غازان خان دریافت کرده بود (شوشتری،

(۱۶۵/۱).

اولجایتو نیز توجه ویژه‌ای به سادات و نقبا داشت. وقتی که نقیب مشهد، سید بدرالدین ساروی، با او دیداری داشت، اولجایتو با دست خود کاسه آش را نگه داشت تا نقیب بخورد (فصیحی خوافی، ۱۷). در دوره ابوسعید نیز، نقبا از احترام و اعتبار زیادی برخوردار بودند. ابن بطوطه (۱۶۶-۱۶۷) می‌نویسد که هنگامی که سلطان ابوسعید سفر می‌کرد، حاجیان و نقیبان جلوتر از او حرکت می‌کردند. ابوسعید برای نقبا احترام فراوان قائل بود و آنها نیز می‌کوشیدند تا او را در مقابل دشمنانش یاری دهند. چنین مصداقی را می‌توان در مورد امیر بدرالدین نقیب مشهد بیان داشت (سمرقندی، ۷۹-۸۰؛ طهرانی، ۴۸۹).

ساختار دیوان نقابت

نقابت به عنوان دستگاهی رسمی در دیوانسالاری، قرن‌ها قبل از حمله مغول دایر شده بود. پس از حمله مغول به ایران این دستگاه دوباره آغاز به کار کرد. به نظر می‌رسد ساختار مدیریتی این دستگاه از یک نظام هرمی تبعیت می‌کرد. ابن عنبه (۲۷۰-۲۷۱) درباره اولجایتو ایلخان مسلمان می‌نویسد که او سید تاج الدین آوجی را به عنوان نقیب کل کشور منصوب کرد. به نظر می‌رسد برای هر منطقه، نقیب‌النقبایی مشخص می‌شد و او نیز نقیب هر شهر را مشخص می‌کرد. هر نقیب هم نایبانی مشهور به نایب‌النقبا داشت. ابن فوطی (مجمع‌الآداب، ۱۹۷/۴) درباره نایبی به نام علی بن سعد الشرف بن حسین بن علی بن طاووس گفتگویی را در میان می‌آورد که در سال ۷۰۴ همراه با نقیب خود، طاهر رضی الدین علی بن طاووس، در اردوی اولجایتو حاضر بودند.

وظایف نقبا

نقبا وظایف متعددی داشتند. در درجه نخست آنها مکلف به تأیید یا رد ادعاهای نسبی افراد نسبت به سیادتشان بودند (نخجوانی، ۱/ بخش ۱، ۲۰۴-۲۰۵). بدون شک، تنها ساداتی که از حافظه نسب‌شناسی قوی برخوردار بودند، قادر به داشتن مقام نقابت

می‌شدند. بنابراین، نسب‌نامه افراد باید توسط نقیب تأیید می‌شد. در صورتی که یک سید نسب‌نامه نداشت یا آن را به هر دلیلی از دست داده بود و نیاز به داشتن یک نسب‌نامه مستقل داشت، نقبا این کار را انجام می‌دادند. در سال ۷۱۶، ابن فوطی با یک فرد به نام فخرالدین ابو عبدالله حسین بن شجاع الدین ابی طالب بن محمد بن ابی حرب حسنی راوندی مواجه شد که نسب‌نامه‌ای به خط نقبای کاشان در اختیار داشت (ابن فوطی، مجمع‌الآداب، ۱۱/۳).

تأسیس و اداره دارالسیاده‌ها^۱ از دیگر وظایف نقبا بود (نخجوانی، ۱/بخش ۱، ۲۰۴-۲۰۵). غازان برای مقبره خود دستور احداث مجموعه شنب غازان را داد که یکی از ابنیه آن دارالسیاده بود. در وقفنامه این مجموعه در مورد دارالسیاده و افراد شاغل در آن آمده است: «مرتب که به مهمات دارالسیاده قیام نماید و خدمت سادات به موجب شرط واقف به جای آورد» (همدانی، جامع‌التواریخ، ۱۳۷۸/۲) و اقلام و اجناس آن را «فرش و طرح و بهای شمع و مذاب و عطر» و افراد برخوردار از آن را «سادات از نقیب که مقیم آنجا باشد و سادات آینده و رونده» و کارکنان موجب بگیر آن را «از خادم و مطبخی و دیگر کارکنان که آنجا باشند» (همان). به نظر می‌رسد شرط پرداخت مقرری به سادات هر شهر و منطقه توسط نقیب، وجود دارالسیاده در آنجا باشد. «وظیفه‌ای که بنام سادات در دارالسیاده ممالک... مجری و مقررست بر سادات هر ولایت که دارالسیاده آنجا مبنی باشد مقرر دارد» (نخجوانی، ۱/بخش ۱، ۲۰۶).

گاهی نقبا مناصب سیاسی یا مالی را سرپرستی می‌کردند. برای مثال، نقیب شهر نجف، هنگامی که ابن بطوطه (۱۶۷-۱۶۸) از آنجا بازدید می‌کرد، در امور مالیاتی شهر منصبی را بر عهده داشت. همچنین بعضی از نقبا مانند نقیب شیراز، در محل نقابت خود رسماً مسئولیت قضاوت را بر عهده داشتند (شیرازی، ۱۶۳/۲). در مواردی دیده

۱. دارالسیاده از گذشته و به‌ویژه در دوره ایلخانی بسیار مورد توجه و تقویت بودند. دارالسیاده محلی بود که مکان استقرار و دفتر کار نقیب محسوب می‌شد و سادات برای دریافت مقرری و یا دریافت هر نوع کمک و مساعدتی به آنجا مراجعه می‌کردند. حقوق افراد و عواملی که در دارالسیاده کار می‌کردند از محل وقف و یا دیوان تأمین می‌شد.

می‌شود که نقیب شهر نقش سیاسی نیز ایفا می‌کند. برای مثال، هنگامی که شاهزاده یسور، از شاهزادگان جغتای، به مشهد حمله کرد، امیر بدرالدین، نقیب شهر مشهد، توانست با زیرکی او را فریب دهد و با غافلگیری نمایندگان او مانع تسخیر شهر شود. این امر باعث خوشحالی و خوشنودی زاید الوصف ابوسعید از نقیب بدرالدین شد (سمرقندی، ۷۹-۸۰).

از دیگر وظایف نانوشته نقیب پناه دادن به سادات ستم‌دیده و شفاعت برای آنها نزد حاکم و فرمانروای مغول بود. در برخی موارد که نقیب نمی‌توانست از طریق قانونی حق مظلومی را بگیرد، با تحریک مردم برای تأمین این مهم اقدام می‌کرد (قمی، ۴۶۱/۲).^۱

ایلخانان و سادات

مغولان به خاندان‌های بزرگ احترام می‌گذاشتند و چون سادات نیز از خاندان پیامبر ﷺ بودند، مورد توجه و احترام مغولان بودند. به گفته همدانی (جامع التواریخ، ۲۲۳/۱) مغولان برای نسل و نسب چنگیز ارزش و اعتبار زیادی قائل بودند بی‌تردید این نوع نگرش به اصالت نسبی در اعتبار یافتن سادات در دیدگاه آنها مؤثر بود. در همین راستا کاشانی (۹۹) برای گرایش اولجایتو به تشیع می‌گوید: «ای پادشاه در دین اسلام کسی رافضی باشد که در یاساق مغول بعد از چنگیزخان اوروق او را قائم مقام او می‌داند و مذهب سنت این که امیری را به جای او سزاوار می‌دانند». این نکته گواه اهمیت سادات در دیدگاه ایلخان مغول است. ایرانیان علاقمند به تشیع نیز توانسته بودند در دستگاه حکومتی مغول مناصب مهمی به دست آورند. از جمله خواجه نصیرالدین طوسی، خاندان جوینی و بسیاری دیگر در سطوح مختلف حکومتی حضور داشتند. اینان با توجه به تشیع و یا گرایش‌های شیعی چنین اقبالی پیدا کرده بودند. برای

۱. هنگامی که در نیمه اول قرن هشتم سیدی به نام عبدالکریم بن محمد توسط گروهی از اعراب در نزدیکی فرات با زجر و شکنجه کشته شد، نقیب شمس الدین آوی مردم را به گرفتن انتقام تحریض کرد.

مثال، پس از فتح بغداد تفویض نقابت سادات عراق به سیدبن طاووس توسط هلاکو بی‌تردید به راهنمایی خواجه نصیرالدین طوسی بود. ایرانیان سنی مذهب نیز که به مناصب مهمی در دستگاه دیوانی دست یافتند، در تقویت و احیای نقابت نقش بسیار مهمی داشتند. خواجه رشیدالدین فضل‌الله، وزیر مقتدر ایلخانان، در زمان احداث ربع رشیدی، دستور داد تا در کنار آن، دارالسیاده‌ای نیز ساخته شود. اگرچه یکی از محققان تأسیس این مجموعه توسط رشیدالدین را تقلید از غازان در احداث شنب‌غازان دانسته است (بیانی، ۱۳۹۴/۲).

رویکرد سیاسی مثبت مغولان نسبت به تشیع امامی و اهمیت ویژه‌ای که به سادات می‌دادند، در احیای نقابت تأثیرگذار بوده است. یکی از محققان، سادات و تشیع را تقریباً در یک دسته قرار داده است. او در مورد دارالسیاده‌ها می‌نویسد: «بهتر است آن را تجمع‌گاه شیعیان بدانیم» (همان، ۱۳۶۵). او می‌نویسد: «به رؤسای شیعیان در سازمان روحانی-اداری مملکت اصطلاحاً نقیب گفته می‌شد و رئیس کل شیعیان را نقیب‌النقبا می‌خواندند». شاید تعبیر مذکور خیلی دقیق نباشد، اما در آن دوره بین سیادت و عواطف شیعی قرابت بسیاری وجود داشت. خاندان ابن طاووس بهترین مصداق این ادعا است. مغولان به چند دلیل نسبت به تشیع امامی نگاه مثبت داشتند: ۱- آنها در اولین برخورد نظامی در قلمرو اسلامی با حکومت‌های سنی مواجه شدند؛ ۲- مأموریت هلاکو از طرف منگوقاآن برای اسقاط خلافت عباسی مطلوب نظر جامعه سنی مذهب نبود؛ ۳- شیعیان امامی که قرن‌ها تحت ستم حاکمان سنی در تقیه به سر می‌بردند دست کم از سقوط عباسیان ناخرسند نبودند؛ ۴- اسماعیلیه نیز که از شعب شیعه محسوب می‌شدند، در دشمنی با شیعیان امامی با اهل سنت در رقابت بودند؛ ۵- مغولان برای اداره جامعه ایران نیازمند یک گروه قابل اعتمادتری بودند و شیعیان از لحاظ سیاسی بیش از سایرین می‌توانستند این نیاز را برآورده کنند.

دستاوردهای سازمان نقابت در دوره ایلخانی

بی تردید توجه ایلخانان به نهاد نقابت پیامدهای سیاسی داشت. برخورداری از مقبولیت نسبی در بین مردم یکی از از نتایج این توجه بود؛ چرا که سادات در بین مسلمین از اعتبار ویژه‌ای برخوردار بودند. پذیرش منصب نقابت حتی از سوی عالمی برجسته از نسل پیامبر ﷺ نظیر سید بن طاووس و دریافت فرمان مزبور از دست مغولی غیر مسلمان حاکی از قابل تحمل بودن مغول‌ها بود. این نکته زمینه‌ساز ورود هر چه بیشتر مسلمین به دستگاه سیاسی و اداری مغول‌ها شد.

پذیرش منصب نقابت از سوی ابن طاووس گویای اهمیت این منصب است. خدمت به سادات و استفاده از فرصت‌های پیش آمده برای گسترش تشیع امامی می‌تواند از دلایل دیگر این پذیرش باشد. تأسیس مدارس علمیه شیعی، عهده داری سمت قاضی القضاتی (شیرازی، ۱۶۳) و کمک به برپایی عدالت بین مسلمین از این طریق، استفاده نقبا از موقعیت خود در ممانعت از ظلم کارگزاران حکومت بر مردم با استفاده از موقعیت رسمی و غیر رسمی، از زمره منافع این منصب بوده‌است (نخجوانی، ۱/ بخش ۲، ۴۴۹-۴۵۰).

یکی از دلایل گسترش چشمگیر تشیع امامی در دوره ایلخانان مغول را بایستی در فراوانی سادات و حضور آنها در تمامی شهرها و حتی روستاهای ایران در آن دوره دانست. توجه حکومت به نقابت و تظاهر بسیار در لطف به سادات، نه تنها باعث تقویت این قشر در جامعه می‌شد، بلکه علاقه به اهل بیت را در میان مردم عادی نیز گسترش می‌داد. البته مهم‌ترین نتیجه این کار گسترش تشیع در جامعه بود. دوره ایلخانی نقطه عطفی در تاریخ تشیع است. بر خلاف تصور رایج که صفویه را عامل گسترش شیعه امامی در ایران می‌شناسد، دوره ایلخانی از این حیث اهمیت بیشتری دارد. سال‌های طولانی حاکمیت نظام سنی بر جهان اسلام، شیعیان را به لاک تقیه فرو برده بود. سقوط عباسیان موجب عرض اندام شیعیان شد. ارتقای چهره‌های مطرح علمی و سیاسی شیعی در نظام مدیریتی و کمک‌های مختلف آنها به گسترش تشیع در

جامعه، فعالیت بیشتر علمای شیعه در حله عراق و توجه ویژه به جامعه سادات و احیاء و تقویت نقابت، همه به گسترش شیعه کمک کردند. سادات نه تنها بین شیعیان بلکه حتی بین اهل سنت نیز مقبول و محبوب بودند. این نگرش مثبت، امکان گسترش مذهب شیعه را فراهم می‌کرد. این تأثیرگذاری در دربار اولجایتو نیز قابل مشاهده است. با مباحثات و مناظراتی که سید تاج الدین آوجی با علمای سنی در حضور ایلخان انجام داد، توانست اولجایتو را تحت تأثیر قرار دهد به گونه ای که ایلخان نهایتاً مذهب شیعه را اختیار کرد (کاشانی، ۹۹).

در دوره ایلخانی نقبا و نقیب القباهای فراوانی در سراسر ایران حضور داشتند که برشمردن همه آنها از عهده این مقاله بیرون است.^۱

۱. از مشهورترین نقبای آن دوره می‌توان به اینها اشاره کرد:

حسن مختار معروف به تاج الدین، از ۶۴۵ تا ۶۵۲ نقابت سادات را در نجف عهده دار بود (ابن فوطی، مجمع الادب، ۵۰۸/۴؛ همو، حوادث الجامعة، ۱۳۷).

اسماعیل بن حسن بن علی مختار معروف به علم الدین نقیب نجف بود. او از سال ۶۵۲ صاحب این سمت بود (همان).

عبدالکریم بن احمد بن طاووس متوفای ۶۹۳، در عراق منصب نقابت را بر عهده داشت (مدرسی، ۵۹/۶). عزالدین عربشاه بن قطب الدین مرتضی ابرقوئی نقیب ابرقو بود و ابن فوطی او را از نزدیک دیده بود (ابن فوطی، مجمع الادب، ۲۵۰/۱).

عقیل بن شهاب الدین که فقیه و نقیب شوشتر در نیمه دوم قرن هفتم هجری بود (همان، ۴۱۲). علی بن علی بن جعفر طاووس متولد ۶۴۷، در سال ۶۸۰ نقابت علویان در عراق را به عهده داشت (آقابزرگ تهرانی، ۱۰۷).

علی بن احمد بن عمر اشتری متولد ۶۸۱، نقیب کوفه بود (ابن فوطی، مجمع الادب، ۴۶۴/۴). علی بن جمال الدین احمد مدائنی، در ۶۷۴ نقابت مشهد را عهده‌دار بود (همان).

علی بن محمد بن رمضان متوفای ۶۷۲، در سال ۶۶۷ نقابت علویان را در نجف، کربلا و حله به عهده داشت (ابن فوطی، حوادث الجامعة، ۲۱۵-۲۱۶).

علی بن موسی بن جعفر طاووس، در سال ۶۶۴ به سمت نقیب القباهای عراق منصوب شد (ابن عنبه، ۱۵۶). شمس الدین علی بن مختار، تا سال ۶۵۴ نقابت مداین را در دست داشت (ابن فوطی، مجمع الادب، ۲۹۶/۱).

محمد بن علم الدین بن اسماعیل، نقابت مداین را از سال ۶۵۴ عهده‌دار بود (همان). محمد بن عبدالحمید بن عبدالله متوفای ۶۶۶، نقیب نجف و کوفه بود (ابن عنبه، ۲۲۲).

محمد بن علی بن موسی بن طاووس، او از سال ۶۶۴ نقیب القباهای عراق شد (ابن فوطی، حوادث الجامعة، ۲۱۲). احمد بن حسن بن موسی بن طاووس، نقیب بلاد فراتیه (جزیره) بود (افندی، ۱۰۸/۱).

نتیجه

حمله مغولان به قلمرو اسلامی همه اقشار جامعه را دچار مشکل کرد. سادات نیز از آسیب یورش مغولان در امان نماندند. مغولان خیلی زود تا حدی رفتار خود را نسبت به سادات اصلاح کرده و به‌طور روزافزون بر منزلت والای سادات در جامعه افزودند و گاهی بیش از گذشته، این قشر را معتبر و محترم شمردند. آنها نه تنها به حیات دستگاه نقابت پایان ندادند، بلکه به علل متعدد، بیش از گذشته به تقویت آن پرداختند. دلایل فراوانی برای این ادعا وجود دارد. تعداد بی‌شمار نقبا و نقیب‌القبایا در سراسر ایران آن روز یکی از این دلایل است. ایلخانان مغول اهتمام ویژه‌ای نسبت به احداث دارالسیاده در همه جای کشور داشتند که توسط نقبا یا نایبان آنها اداره می‌شد. ایلخانان اموال منقول و غیر منقول بی‌شماری وقف این دارالسیاده‌ها می‌کردند که نشانگر اوج علاقه آنها نسبت به سادات بوده است. نقبا شاید بیش از گذشته مراقب استمرار سلسله نوادگان و نسل پیامبر ﷺ بودند. دفاع از حقوق سادات از جمله وظایف آنها بود. گاهی نقبا در مناطق ماموریت خود برخی مسئولیت‌های مالی، قضائی و سیاسی را نیز عهده‌دار می‌شدند. نقبا حتی در مواردی که به طریق قانونی در احقاق حقوق سادات مظلوم

امیر بدرالدین ساروی در سال ۷۰۸ نقیب مشهد بود (فصیحی خوافی، ۱۷/۲)

حسین بن تاج‌الدین آوی، در زمانی که ابن بطوطه از نجف دیدار داشت، منصب نقابت آنجا را عهده‌دار بود (ابن بطوطه، ۱۸۷).

عبدالمطلب بن مختار متوفای ۷۰۷، از نقبای عراق بود (ابن فوطی، مجمع‌الاداب، ۲۲۸/۲).

سید تاج‌الدین آوجی که از سوی اولجایتو نقابت همه کشور به ایشان تفویض شد (ابن عنبه، ۲۷۰-۲۷۱).

رضی‌الدین محمد نوه سید تاج‌الدین، پس از مرگ وی جانشینش شد (همان).

محمد بن علی بن محمد رمضان، از نقبای عراق بود که در موصل درگذشت (قمی، ۳۳۷/۱).

سید مهدی جلال‌الدین متوفای ۷۰۴، نقیب‌القبای آذربایجان بود (کاشانی، ۴۲).

هبه‌الله بن فخرالدین یحیی متوفای ۷۰۱، نقیب ظاهریه بود (ابن عنبه، ۲۲۵).

جعفر بن ابراهیم بن حسین، نقیب‌القبای فارس در عصر مورد بحث بود (زرکوب شیرازی، ۲۰۵).

نظام‌الدین حسین بن تاج‌الآوی، نقیب نجف در زمان ابن بطوطه بود (ابن بطوطه، ۱۶۷).

حسین بن حسین علی متوفای ۶۴۵، نقیب بغداد بود (ابن کثیر، ۱۹۶۶).

سید طاهر نقیب مشهد در زمان غازان خان بود (شوشتری، ۱۶۵/۱).

نقیب عمید متوفای ۶۶۱، نقیب سیستان بود (تاریخ سیستان، ۴۵۵)

توفیق نمی‌یافتند، از تحریک مردم به قیام یا شورش ابا نداشتند. وظیفه نقبا در امر توزیع مقرری بین سادات باعث نفوذ هر چه بیشتر آنها در بین سادات شده و این مهم بیش از پیش بر اعتبار و اقتدار آنها می‌افزود. افزایش روزافزون تعداد سادات علاوه بر اینکه بر تعداد نقبا می‌افزود، امکان انجام هر عمل نسبتاً سازمان یافته را نیز فراهم می‌ساخت. با توجه به اینکه غالباً سادات شیعه مذهب بودند و از طرف دیگر آنها بین مسلمین پراکنده و از محبوبیت بیشتری برخوردار بودند، تشیع امامی گسترش چشمگیری یافت. لذا بایستی سادات و رهبران آنها یعنی نقبا را از عوامل و عناصر مهم گسترش تشیع امامی در این دوره قلمداد کرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ابن بزاز، درویش توکل بن اسماعیل بن حاجی توکلی اردبیلی، صفوه الصفا، تصحیح غلامرضا مجد طباطبائی، تهران، زریاب، ۱۳۲۹ش.
- ابن بطوطه، شرف الدین ابو عبیدالله محمد بن عبدالله بن محمد ابراهیم، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمد علی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹ش.
- ابن طاووس، علی بن موسی، اقبال الاعمال، طهران، دارالکتب الاسلامیه، الطبعة الثانية، ۱۳۹۰ق/۱۳۴۹ش.
- _____، کشف الحجه لثمره المهجه، ترجمه دکتر اسدالله مبشری، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۴ش.
- ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبائی، تاریخ فخری، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷ش.
- ابن عنبه، سید احمد بن علی داودی حسنی، عمدہ الطالب فی انساب آل ابی طالب، به کوشش دکتر نزار، بیروت، دارالمکتبه الحیات، ۱۳۹۰ش.
- ابن فوطی، کمال الدین عبدالرزاق بن احمد شیبانی، حوادث الجامعه، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۱ش.
- _____، مجمع الآداب فی معجم الالقب، به کوشش محمد کاظم، تهران، فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۴ش.
- ابن کثیر، ابوالفداء حافظ، البدایه و النهایه، بیروت، مکتبه المعارف، ۱۹۶۶.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین اموی اصفهانی، مقاتل الطالبین، تحقیق سید احمد صقر، قم، دارالشریف الرضی، ۱۴۰۵.
- افلاکی، شمس الدین احمد العارفی، مناقب العارفین، به کوشش تحسین یازنجی، تهران، انتشارات دنیای کتاب، ۱۳۷۵ش.
- افندی اصفهانی، میرزا عبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۳.
- آقا بزرگ تهرانی، الانوار الساطعه فی المائه السابعه، به کوشش علی نقی منزوی، قم، موسسه اسماعیلیان، ۱۳۹۲/۱۹۷۲.
- بحرانی پور، علی و فاطمه حاجی آبادی، «رابطه سادات و حاکمیت: مبانی و معیارهای نفوذ سیاسی و اقتدار سادات در حکومت ایلخانان مغول»، فصلنامه علمی شیعه شناسی، شماره ۱۶، دوره ۶۲، تابستان، ۱۳۹۷، ص ۱۱۱-۱۳۶. Doi: 10.22034/SHISTU.2023.55176.1138

- تاریخ سیستان، تصحیح ملك الشعراء بهار، به سعی و کوشش علی اصغر عبداللهی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۸۱ش.
- ترکمنی آذر، پروین، تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران، قم، موسسه شیعه شناسی، ۱۳۸۳ش.
- جوینی، عظاملك، تاریخ جهانگشای جوینی، به اهتمام محمد قزوینی، لیدن، مطبعه بریل، ۱۹۱۱.
- حمدالله مستوفی، ابن ابی بکر احمد بن نصر قزوینی، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۳۹ش.
- خالقی، محمد هادی، دیوان نقابت، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷ش.
- خواندمیر، غیاث الدین بن همام الدین حسینی، حبیب السیر فی اخبار افراد البشر، زیر نظر سید محمد دبیر سیاقی، تهران، چاپخانه گلشن، ۱۳۵۳ش.
- زرکوب شیرازی، ابوالعباس معین الدین، شیرازنامه، اسماعیل واعظ جوادی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰ش.
- سجستانی، اقبالشاه بن سابق سجستانی، چهل مجلس یارساله اقبالیه، تصحیح نجیب میل هروی، تهران، انتشارات ادیب، ۱۳۶۶ش.
- سمرقندی، عبدالرزاق، مطلع سعدین و مجمع بحرین، به کوشش عبدالحسین نوائی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲ش.
- شوشتری، نورالله بن شریف الدین، مجالس المومنین، تصحیح سید احمد عبد منافی، تهران، کتابفروشی اسلامی، ۱۳۶۵ش.
- شیرازی، شهاب الدین عبدالله بن عزالدین فضل الله، تجزیه الامصار و تزجیه الاعصار (تاریخ و صاف)، تهران، ابن سینا و جعفری تبریزی، ۱۳۳۸ش.
- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الامم و الملوک، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت الاعلمی، ۱۹۹۷.
- طهرانی، ابوبکر، تاریخ دیاربکریه، تصحیح نجاتی اوغال و فاروق سومر، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۵۶ش.
- عباسی، جواد، «سادات در دوره مغول»، تاریخ اسلام، شماره ۴، دوره ۳، زمستان ۱۳۸۱، ص ۷۵-۸۱.
- عزاوی، عباس، تاریخ العراق بین الاحتلالین، قم، المکتبه الحیدریه، ۱۳۸۳ش.
- فصیحی خوافی، احمد بن جلال الدین محمد، مجمل فصیحی یا مجمل التواریخ، به تصحیح محمود فرخ، مشهد، کتابفروشی باستان، ۱۳۳۹ش.
- کاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد، تاریخ اولجایتو، به اهتمام مهین همبلی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸ش.

- قمی، شیخ عباس، الکنی و الالقاب، نجف، مطبعه حیدریه، ۱۳۷۶ق.
- کریمی، علیرضا و داود اصفهانیان، مناسبات متفکران و علمای شیعه با حکومت و قدرت از ایلخانان تا صفویه، رساله دکتری، استاد راهنما: داوود اصفهانیان، گروه تاریخ، دانشگاه تبریز، ۱۳۸۶ش.
- ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد، الاحکام السلطانیه، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۷۸.
- مدرسی تبریزی، محمد علی، ریحانه الادب فی تراجم معروفین بالکنیه و اللقب، تهران، کتابفروشی خیام، ۱۳۷۳ش.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه، روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء، تهذیب و تلخیص عباس زریاب، تهران، علمی، ۱۳۷۵ش.
- نخجوانی، محمد بن هندوشاه، دستور الکاتب فی تعیین المراتب، (جلد ۱ بخش ۲: ۱۹۷۱، جلد ۱ بخش ۱: ۱۹۶۴، جلد دوم: ۱۹۷۶)، تصحیح عبدالکریم علی اوغلی علیزاده، مسکو، انتشارات دانش، ۱۹۷۱.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله، جامع التواریخ، تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران، البرز، ۱۳۷۳ش.
- _____، مکاتبات رشیدی، تصحیح محمد شفیق، پنجاب، لاهور، ۱۹۴۵.

